

A BŰN DISSZEMINÁCIÓJA

JUHÁSZ ANIKÓ – CSEJTEI DEZSŐ

HA A BŰNRŐL GONDOLKODUNK, akkor mindenekelőtt annak beismerésével kell kezdenünk, hogy az írók és a gondolkodók, kiváltképp a filozófikus hajlamúak, valamelyest mindig *intellektuális* és érzelmi *bűnözők* is voltak, hiszen ahhoz, hogy hitelesen tudják ábrázolni az általuk mozgatott szereplőket, figurákat, mondjuk egy véletlenül bűnbe eső vagy megrögzött bűnöző lelkiállapotát, bizonyos mértékben – érzelmileg – át kellett élniük, számba kellett venniük azokat az indulatokat, érzéseket, gondolatokat és elképzeléseket, amelyek megfordulhatnak egy valóságos bűnelkövető fejében is. Az intellektuális bűnözés ugyanakkor mindig szélesebb vajatú is volt a valódi bűnözésnél, mégpedig abban az értelemben, hogy a valóság behatárolt lehetőségeivel, szűkítő mezőivel az intellektuális bűnözőnek kevésbé kellett számolnia. Az író vagy a filozófikus gondolkodó nemcsak a bűnt, de a bűn körülményeit is szabadabban, merészebben alakíthatta. Így azután valamelyest elébe is futhatott az eljövendő kornak, s megelőlegezhetett gondolatilag akár olyan bűnöket is, amelyek feltűnéséhez vagy gyakoribbá válásához természetszerűen kellett még az is, hogy az adott társadalmi berendezkedés vagy történeti kor maga is radikális változáson menjen keresztül.

Márpedig a *modernitás* egyik alapvető sajátossága és megkülönböztető ismérve a korábbi korokhoz képest az, hogy az észnek, az *intellektusnak*, ill. más vonatkozásokban a praktikumnak jóval nagyobb szerepet tulajdonít, mint az azt megelőző századok. Amikor a ráció az újkor hajnalán elindult a maga diadalútjára, akkor az a nem titkolt szándék vezérelte, hogy bekebeleljen *minden* lehetségest. S ebből a lehetségesből – magától értetődően – nem maradhatott ki semmi, tehát a bűn sem. Persze a ráció önmagát sokféleképpen mutathatja meg. Egyrészt úgy, hogy felsorakoztatja a bűnök racionálisan kideríthető okosait, másrészt pedig kategorizálhatja, valószínűsítheti azok lehetséges kimenetelét. Beillesztheti azokat tágabb összefüggésrendszerekbe, mint ahogy megállapíthatja és felmutathatja a bűn *korlátait*.

Az ész funkcionálhat azonban ellenkező irányban is; nevezetesen oly módon, hogy bizonyos szabályszerűségeket, logikai jellemzőket felismerve az ész nem a korlátok megállapítására vagy felállítására törekszik, hanem sokkal inkább annak végiggondolására, hogy mivé fajulhatna mindez *korlátok nélkül*; hová is vezetnek bizonyos folyamatok, ha azok végső és szélsőséges kifutási lehetőségeit nem szorítjuk határok, keretek közé. Mivel a keret- és határnélküliség állapota a ma létező társadalmakra kodifikáltan, törvénybe foglalva nem jellemző, ezért az ész korláttalanná válása, illetve ennek lehetősége mindig érintkezik valamelyest a fantáziájátékkal is. Azt pedig, hogy hol válik érezhe-

tően ketté a realitás és a fantazmagória, a modernitás írói még egyértelműen érzékeltették vagy ábrázolni kívánták. A realizmus – ha nem is követte pont-ról pontra az eredeti valóságot – annak mélyebb, az összefüggéseket is láttató valóságtartalmától nem szakadt el soha. A romantika pedig úgy iktatta be a maga ábrázolásába a meseszerű elemeket, hogy azok meseszerűségét, koholt-ságát utólag könnyen ki lehetett deríteni. S ha bonyolultabb formában is – mindez igaz volt még a szimbolizmusra és a szürrealizmusra is. Ezek képi világát, képi jelrendszerét utólag egyértelműbbé lehetett tenni, a határvonalakat az értelmezés révén meg lehetett vonni.

Mindez mai posztmodern világunkról, gondolkodásunkról és posztmodern irodalmunkról már korántsem mondható el, hiszen ezekben már olyan mértékig keveredik egymással a realitás és az irreálitás, a valóságos és a virtuális vagy például a bűn valósága és lehetősége, hogy ezekben a világokban nincsenek, sőt belőlük kifejezetten el is tűnnek, nemegyszer szándékosan el is tüntetődnek a kifelé vezető utak. Mint ahogy a posztmodernitás képlékeny és határtalanul sok jelentéssel felinjekciózott nyelve gyakorta száműz minden olyan érzést is, amely korábban az irodalmi művek sajátja volt, így például a bűnök világából is kiemelkedő katharizist. Ehelyett inkább egy sok szálból megszótt, kibogozhatatlanul bonyolult művi káoszt állít elő, s enged hatni az emberre, mégpedig azzal az indoklással, hogy minél nagyobb a kuszaság, annál jobban edződik majd a szellem is, amelyik ebből ki akar keveredni.

Az intellektualitásnak és az intellektuális bűnözésnek a kezdeti fázisban egyik alapvető jellemzője az volt, hogy az észternát elsősorban szójátékkal kötötték össze. S mindazt a jelentéstartalmat, amely valamely szóból – miután azt többször megpörgették, fonákjára fordították – kifacsarható volt, többnyire ki is hozták. Ez tulajdonképpen egyfajta sajátos szellemi izgalmat és gyönyört jelentett, amely azonban mégis sokáig kínosan egyensúlyozott a fantáziavilág és annak a realitásra való vonatkozása között. S a történeti világ – amely korábban már túl jól ismertnek, túl unalmasnak, túl jól elrendezettnek látszott – e szójáték nyomán ismét a maga ismeretlenségében és új arcait megmutató gazdagságában, bonyolultságában lépett elő. Az ész kitágította a meglévő világot. Az ember az ésszel is működtetett fantáziavilágban élhette ki mindazt, aminek lehetőségét tőle a realitás megvonta.

Azután bekövetkezett az az időfázis, amikor lassan beteltek a szóval, s mind többen lettek azok, akik ennél többre vagy valami másra is vágytak. Megelégtették azt, hogy kizárólag csak a szavak vagy az észhasználat elmeütjai okozzanak számukra kifinomult izgalmakat. Határozott óhajként merült fel az, hogy az ész okozta bűn ne csak az agy redőji számára legyen kellemes, felajzó inger, hanem, hogy mindaz, ami az észben, a fantáziában lehet – így például a bűn szellemileg kidolgozott, kicsiszolt, megmunkált formái –, megtörténhessen, lehessen akár a valóságban is. A szélsőségesen működő ész, illetve a tökéletesen működő bűnös ész és a valóság szorosabb összetartozásának

gondolata kezdetben csak töredékesen, itt-ott bukkant fel. Később azonban ez is bejárta a maga kiteljesülésének útját, s elindult abba az irányba, melynek legteljesebb panoptikumát a posztmodern világ és a posztmodern irodalom tárja elének. A *felix culpa* (a bűn mint boldogságforrás) itt már úgy nyer kielégülést, hogy minden lehetséges ható és manipulatív eszközt felhasználjanak ahhoz, hogy a képzelet és a valóság hártáryeletei teljes mértékben felszakadjanak, s az addig különállóságukat is megőrző világok ne csak hassanak egymásra, hanem szétválaszthatatlan módon fonódjanak össze.

Azt, hogy a posztmodern mennyire nem idegen a modernitástól még ebben a vonatkozásban sem, s hogy a modernitás e téren is olyan felismeréseket „súgott” a jövőnek, amit a posztmodern később már csak „eltanult” és a végső elfajulás irányába vitt, jól példázza Robert Musil *Törless iskolaévei* című kisregénye. Az átcsúszás lehetséges okait érzékeltetve Musil az egyik regényszereplővel kapcsolatban a következőket jegyzi meg: „A fogalmazás csődje volt az, ami kínoztá; a felismerés kezdete, hogy a szó csupán esetleges formája az élménynek.”¹ Vagyis az intellektuális forrásokból táplálkozó és az intellektualitás szintjén megmaradó bűn, úgy tűnik, már nem elég inger és élményforrás azoknak, akik egyes késztetéseiket, elgondolásaikat, indulataikat, úgymond, valóságszerűbben akarják levezetni. S ha a valóság alatta marad az észnek, akkor a tökéletesítési program nevében a valóságot kell feljebb emelni, és a korábbinál több mozzanatában igazítani hozzá az ész által felvázolt világhoz.

Ugyanakkor természetesen hamar nyilvánvalóvá vált az is, hogy az ész, kiváltképp a bűnös ész és a valóság *fúziójának* számtalan változata lehet. Ezek a regényíróknál vagy a filozófusoknál többnyire különböző ember-típusokban és a bűnhöz való viszony különböző megélésében fejeződnek ki. Musil ezt igen plasztikusan, mondhatnánk úgy is, a modernitás lelkiületébe és bőrébe teljes mértékig belebújva viszi színre. A *Törless iskolaévei* című kisregényének egyik szereplője, név szerint Beineberg, úgy véli, hogy túl elavult és túlságosan hamvába dőlt már mindaz, amit a kései reneszánsz, illetve még az újkor hajnalának gondolkodói közül is sokan nagyrabecsültek, így például a humanitást vagy a közakaratot is megtestesítő, a bűnökre felügyelő *társadalmi* bíróság. Beineberg annak a véleményének ad hangot, hogy az ember és a humánium többnyire csak kényszerpárosítás, nem más, mint az ember saját akaratának külső hatásokra létrejövő deformációja, holott az embernek mint *individuumnak* természetes és elidegeníthetetlen joga van a saját, az individuális játékhoz és a saját, az egyéni megoldásokhoz, méghez a bármely területen, s nemcsak képzeletben és gondolatban, hanem akár valóságosan is. Az ettől való visszarettenést viszont már nem a közrend tiszteletben tartásával hozza kapcsolatba, s nem pozitív értéknek tekinti, hanem a félelemmel meg a gyávasággal magyarázza, amely szerinte csak a társadalmi szoktatás és regulázás

¹ Musil: *Törless iskolaévei*. Bp., Európa. 1980. 89. o

révén alakult ki bennünk, s ily módon tulajdonképpen *vitatható módon* tartja vissza az embert attól, amit egyébként megtehetne vagy megtenni kíván. Tehát ami korábban érték volt (a törvények tisztelete) itt már mint önmagát túlélt értéktelenség, mint nem csupán történetiségében, hanem *alapjaiban* feleslegessé váló szabályozóerő jelenik meg. Naggyá pedig – Beineberg imént idézett gondolatmenete szerint – az válik, aki még a bűn vonatkozásában sem enged a törvények idomító hatalmának, és aki *önmagát* képes adni minden vonatkozásban és a legteljesebb mértékben.

Beineberg éppen ezért a következőket mondja Törlessnek, miközben egy általa bűnösnek tartott fiú, Basini személyes megbüntetését tervezi. „Nézd, te ... egyszerűen futni hagynád, beérnéd annyival, hogy silány ember volt. ... Neked ennyi is elég, mert nincs „...elég *tehetséged*” ... Aki előtt azonban olyan út áll, mint énelőttem, annak másképpen kell értékelnie az embereket. Szükségem van Basinire mint egy *tanulmányra*”.² A tanulmány szó itt kifejezetten ironikus és megtevesztő abból a szempontból, hogy a tanulmány jelen esetben kifejezetten *élő* tanulmányt, *élő* emberen végzett empirikus kísérletet jelent, melynek eredményét később gondolatilag is lehet elemezni. S az ész ebben a folyamatban nem csupán záróaktus, nem csupán a következtetéseket vonja le, hanem tevékeny résztvevője már az empirikus kísérlet *előmozdatainak*, megtervezésének is.

Beineberg másfelől a bűn megítélésének, értékelésének egy egészen sajátos szempontjával áll elő. Az alábbiakat mondja: amikor a bűnösre ki kell szabni a büntetést, ill. annak mértékét, *szó* szerint idézve: „a büntetés kegyetlenségét vagy kíméletlenségét”, akkor tulajdonképpen minden szokványos korábbi szemponttól el lehet tekinteni (a szándék, a következmény, a körülmények, a kíméletességre indokot adó érvek, a morál, a közösség), csupán egyetlen szempontot kell figyelembe venni, tudniillik azt, hogy nekünk magunknak, akik végigéljük (csináljuk vagy szemléljük) a büntetést, mindehhez milyen „*belső indokaink*” vannak, hiszen ezen kísérlet megtervezésénél és lefolytatásánál *csak* és *kizárólag* ezek jönnek számításba. Beineberg a következőket mondja Törlessnek: „Te ki is vonhatod magad az egészből, ha nem akarsz kockáztatni. ... az én utam (azonban) egyenesen erre visz.”³ Azután így folytatja: és „Reiting (ő a későbbi bíróság harmadik résztvevője) sem fog erről a *játékról* lemondani: számára mindennél nagyobb érték, ha kezében tarthat egy másik embert, gyakorolhatja rajta *képességeit*, s használhatja, ahogy neki tetszik. Reiting uralkodni akar, s veled éppúgy tenne, mint Basinival, ha *véletlenül* te kerülnél sorra. ... Reiting számára ez nem jelentene többet pusztá szórakozásnál. Erkölcseileg felboncolná (Basinit), hogy megtanulja, mi az, amire az ilyen

² Im. 79. és 82. o.

Az idézetekbeli kiemelések, zárójeles megjegyzések a szerzőktől. – a szerk.

³ Im. 80. o.

vállalkozásokhoz fel kell készülni”⁴, az ő eszményképe ugyanis Napóleon. Majd Beineberg mindehhez még a következőket teszi hozzá: „Reiting a külső úton jár” – vagyis esetében mind a büntetés, mind a bűnelkövetés a külső, a tényleges hatalomhoz vezető szokványos, inkább fizikai, mint szellemi utat jelenti. Mégpedig azért, mert végső soron meg kell *tanulni* mind a bűnt, mind a büntetést mint kellő és szükséges eszközt, s adott esetben alkalmazni kell vagy ezt vagy amazt. Hogy mikor melyiket, az voltaképp már mellékes. A lényeg az, hogy a kívánt célhoz elvezessen.

„Én a másik” úton járok – folytatja Beineberg. „az én utam hosszabb és bizonytalanabb.” Ez – tesszük hozzá – Beineberg szerint is a filozofikusabb, a gondolatilag látványosabban megalapozott út: „A hang, amely azt súgja, hagyjam futni Basinit, egy *alacsonyabb rendű*, külső világból szól. ... Számomra ez is csak *előítélet*, amelytől meg kell szabadulnom, mint mindentől, ami leteríthet a *legbenső énemhez* vezető útról. ... Tartozom vele magamnak, hogy mindennap újra és újra megtanuljam *rajta*, milyen keveset jelent önmagában az, hogy emberek vagyunk, mennyire nem több ez külső hasonlóságok”⁵ utánzásánál. Reiting pedig mindezt csak vállat vont. „Az ember próbáljon végig *mindent*, amit lehet.” Az, hogy némiképp torz formában, a hétköznapi mentalitás nyelvére le- és átfordítva, mennyire visszhangzik ebben a nietzschei filozófia is, felismerhető minden elmélyültebb utángondolás nélkül. Alapvető a különbség viszont abban, hogy – még ha a nietzschei filozófiában az előbb említett lehetőség is benne rejlik –, mégis Nietzsche korántsem „rajta”, azaz a Másikon, nem a kiszolgáltatott helyzetbe kerülő Basinin akarta volna megtanulni, hogy milyen keveset jelent önmagában az, hogy emberek vagyunk, hanem mindenekelőtt saját magán – még akkor is, ha a sokkal többet és sokkal merészebben *megpróbálni*-elv az ő filozófiájának is *fundamentális* összetevője.

S aztán valóban összeáll a bíróság, és Basini saját bőrén tapasztalja meg, hogy mit jelentenek a fizikai és szellemi botütések. S ebben a pillanatban – a jelzett történetben – a jelenségek más értelemben is átfordulnak és átértékelődnek. S ettől lesz a történet már nemcsak dagerrotípiája a modernitásnak, de egyúttal „szépen megszínesített” fotográfiája is. Az ítélelhozók és büntetés-végrehajtók ugyanis a büntetés elindulásától kezdve már mérlegre tehetnék azt is, hogy nem vált-e a *büntetés* maga is *bűnné*, másfelől érezhetnék akár azt is, hogy a büntetés és a bűn között a határok hogyan csúszkálnak egyre inkább és egyre fokozódó mértékben ide-oda. Törless, aki egyelőre kültágként, megfigyelőként funkcionál a büntető folyamatban, tudja, hogy arra a panaszos hangra, amit hall, felébredhetne benne a bűnösség, saját bűnösségének gondolata is, mégis elsősorban *befelé figyel*. Ő maga nem üt, távol marad, szemlél, passzívan van jelen, mégis mindeközben szüntelenül kétféle

⁴ Im. 80. o.

⁵ Uo.

szalad benne a gondolat. Egyrészt a jogtalanság, saját lehetséges bűnössége, valamint a szájalom felé, másrészt azon élvezet és újdonság felé, amelyet benne ez a szituáció alakít ki. Egy idézet a regényből: „Törlessre kellemesen hatott ez a panaszos hang. ... Legnagyobb megdöbbenésére észrevette, hogy közönséges érzéki izgalom lett rajta úrrá. ... Szégyellte magát, de tehetetlen volt ezzel az állapottal szemben. ... Elhatározta, hogy amint alkalma lesz, komolyan elgondolkozik ezen. S most átadta magát a borzongató izgalomnak.”⁶

Törlessben ez az élmény más gondolatokat is felébreszt. Ha *kinn* csak olyan törvény van, amelyet, ha betartanánk, az voltaképpen gyávaságunk bizonyítéka lenne, akkor vajon – kérdezi önmagától – felfedezhető-e másutt esetleg olyan törvény, amely tudattalanul és benső világunkban megalapozva hat ránk, s amelynek így vagy úgy alá vagyunk vetve mindannyian? Nem lehetséges-e, hogy a bűn, a sötétebbik oldal éppúgy elvetette bennünk a magvát, mint ahogy az ember más cselekvései sem csak a véletlenből, hanem valamilyen *mélyebb alaptól* törnek elő? „Törless egyetlen gondolat fojtogatta. ... Ilyen a világ? Törvény tehát, hogy legyen bennünk valami, ami erősebb, szebb ... és sötétebb nálunk? ... S testének minden idegében ott reszketett válaszképpen egy türelmetlen «igen»”.⁷

S Törless aztán egyre mélyebben kerül a bűn ígézetébe, melyet számára az előbbi magyarázat csak még kívánatosabbá és megengedhetőbbé tesz, s már csak egyetlen lépésre van attól, hogy passzivitását aktivitásba fordítsa át. Ekkor azonban olyan dolgokat fedez fel, amelyek ismét összekuszálják benne a kialakulni látszó *új* rendet. Azt a rendet, amelyben a bűn már más helyre került, miközben mintha megteremtődött volna annak az elméleti magyarázatnak a lehetősége is, mely szerint a bűnös – amikor természeti adottságának és ilyen módon az általános természeti szükségszerűségnek tesz eleget – valójában büntelen. Törless számára a zavaró körülmény mindemellett az, hogy Reitingről és Beinebergről kiderül, hogy büntetésük *élvezeti értéke* messze meghaladta azt, amit a normál ész ilyen helyzetben elképzelni képes, másrészt a büntetésüknek nemcsak hogy tartalmi, de már időkorlátai sincsenek. Másrészt Basini szavai nyomán, akit Törless a vele történtek, a büntetés menetének aprólékos bevallására készítet, rádöbben még valami másra, valami számára fontos tényezőre. A tanulságot önmagának így fogalmazza meg: Mindez tulajdonképpen megtörténhetett volna vagy bármikor megtörténhetne akár veled is. Csak a *véletlenül* múlik, hogy belőled is kutyát csinálnak-e pillanatok alatt. S ez a fajta *veszélyérzet*, vagyis amikor a bűn lehetősége már úgy tűnik fel, hogy a bűnelkövető a következő pillanatban akár maga is áldozattá válhat, az adott szituációt azonnal másfajta látószögbe helyezi. Törless most már távolodna mindettől, de egy másfajta kiszolgáltatottság hatására és

⁶ Im. 97. o.

⁷ Im. 126. o.

Basini személyes *kérésének* engedve, mégiscsak tör a bűnből egy darabkát ő maga is. Bűnnek inkább ez utóbbit érzi. A korábbiakkal kapcsolatban azonban nem merül fel benne erősebb büntudat, mert később, az iskolából kikerülve, az intellektualizmus másfajta útjaira lépve, a társadalomhoz úgymond felnőve, az „erkölsi korrektség” követelményének legalábbis a *látszatát* elfogadva és betartva, már ő maga is merít és szellemileg táplálkozik a korábban megélt bűnökéből, köztük saját bűneiből.

Musil regényében a bűnözésnek van egy olyan mozzanata, amely lényegi szerepet játszik sok valódi bűnesetben, ebben a kisregényben viszont csak sporadikusan jön elő. Ez pedig a bűn elfedésének, álcázásának momentuma. Az, amikor a bűnelkövető nemcsak hogy elköveti a bűnt, hanem mindeközben gondosan és a szellemi technika igen magas szintjeire eljutva a körülményeket is úgy alakítja, hogy a bűn mások számára ne látszódjon, ne tűnjön bűnnek, ill. hogy a bűnelkövető kiléte lehetőleg homályban maradjon. Az elfedésbe alapjaiban besegíthetnek azok a mozzanatok, melyekre Musil regényének kisbírói is építenek, vagyis az áldozat függősége, ilyen-olyan félelme, vagy az, hogy az áldozatnak magának másokra vagy távolabbi körülményekre is tekintettel kell lennie. Másrészt besegíthet az is, amikor a bűnelkövető úgy használja az ést, az intellektust és annak egyik megjelenítőjét, a nyelvet, hogy a nyelv maga is közreműködő erő lesz a bűnelkövetés folyamatában, mégpedig úgy, hogy a nyelv maga is manipulatív hatásokat kifejtő, összezavaró eszközzé válik.

Korunk *mindennapjaiban* és *politikai életében* is gyakran látunk példát arra, hogy a nyelv az eseményeket, történéseket nemcsak tisztázni, hanem relativizálni is képes, amíg ki nem alakul az a végletes helyzet, hogy már nincs is bűn mint magában álló szubsztancia, hanem a bűn maga mindinkább feloldódik, elkocsonyásodik, összezsugorodik vagy felnagyítódik a viszonyítások rendszerében. A végeredmény pedig az alábbi: Ha innen nézem bűn, ha amonnan, jogos tett, jogos reakció vagy akár hőstett. Egy olyan társadalomban, ahol a kommunikáció *korábban soha nem látott mértékben* válik a hatalom és a hatalomirányítás eszközévé, ott a bűnmegítélés, a bűn mivoltának, definiálhatóságának mindenkorai nyelvi kikezdetősége alapvetően a feje tetejére állíthatja a morált és erkölsi viszonyokat is. Ez a megfigyelés fejeződik ki Musilnak abban a megjegyzésében is, amikor azt írja, hogy Beineberg *szavai* a bűnről és a büntetésről úgy hatottak Törlessre, mint valami izgató kábítószer, mondhatni, mákonyos igazoló erővel bírtak. Végül azonban Törless számára – minden morálon és filozófián túl – egyetlen biztos eligazodási pontnak az a vékonyka hártya marad, ami korábban alapvetőnek bizonyult a nemzetközi jogot megalapozó, 16. századi spanyol teológus professzor, Francisco de Vitoria számára is. Tudniillik az a felismerés, hogy ha a bűnt így fogjuk fel, ha ennyire cseppfolyóssá és definiálhatatlanná tesszük, akkor ezen az alapon bármikor és bárhol elkövethetnek bűnöket akár *velünk szemben is*, sőt súlyos bűnöket akár büntetlenül is. Vitoria mindezt – elsődlegesen a természetjogra hivatkozva

– ámde a teologizált megfogalmazást használva, ekképpen önti formába: „Ne cselekedd a másikkal azt, amit nem szeretnél, ha veled tennének!”⁸ Minden bonyolult pozitív jog egyik legvégső alapjának ezt az egyszerű alapformulát tekinti, amelyet tulajdonképpen kikezdzhetetlenül igaznak érez mindenki abban az esetben, ha a bűnt vele szemben követik el, ámde nemegyszer elfelejtí akkor, ha ő az, akit az indulat vagy a megfontolt szándék bűnbe visz.

Robert Musil regényében a bűnnel való játszadozás, a bűn megélésének mágikus ereje még olyan *gyermekbetegségként* jelenik meg, amely idővel kinőhető, s amely a későbbi, a felnőtt ember vagy a felnőtt generációk életében sokszor már csak tovább cizellálható *emlékkép*, azzal a kitételrel persze, hogy a bűn ott és akkor mégsem véletlenül jelent meg vagy tört utat magának. A bűn az említett esetben Törless számára lehetséges tapasztalatszerzés, olyan ismerettárgy, amelynek *tudásáról* az ember nem mondhat le⁹, másfelől lehetőség az önmegismerésre, a „belsőbb én” felé haladásra, másrészt azonban arra is, hogy ha az ember egyszer már elvetette a korlátokat, akkor e korlátokhoz valamilyen értelemben – még ha akár az elkövetett bűn nyomán is – újra és újra visszataláljon. Ennek kimondásában Robert Musil nemcsak modern, hanem valamelyest még *premodern* is, s e vonatkozásban nehéz lenne egy nevezőre hozni őt a posztmodernitással.

Az intellektuális bűn mint jelenség természetesen más írónál is gyakorta előjön, így például Dosztojevszkijnél, aki ezt azonban még *általánosabb* alapokra helyezi, s annak más vetületeit is megvizsgálja. Egyrészt alaposabban megnézi azt a situációt, hogy az emberben miképpen épülhet fel a bűn szellemileg, mit is jelentenek az olyan összetevők, melyeket úgy nevezünk, hogy *szándék* és *következmény*, s hogy mire alapozódhatnak azok az érvek, amelyek a bűnelkövetőnek eleve felmentést adnak (legalábbis a saját szemében, lásd Raskolnyikov jól ismert és sokat elemzett esetét¹⁰). Másrészt Dosztojevszkij alaposabban megvizsgálja azt is, hogy *mi* az a *hajszál*, s *mekkora* az a *hajszál*, ami az emberek nagyobb részét a szellemileg megélt vagy végigjátszott bűn elkövetésétől a valóságban vagy akár abban a legeslegutolsó pillanatban mégis visszatartja és visszarántja, s rádöbbeníti a bűn elmélete, a bűn megkívánása és annak megvalósítása közötti különbségre.

Az, hogy a *gondolati bűnössé válás* milyen gyakori, s milyen fontos szerepet tölt be az ember képzeletvilágában, érzelmeháztartásában Dosztojevszkij számára szinte már evidencia, mint ahogy az is, hogy csak az ismeri igazán az

⁸ Vö: Csejtei Dezső-Juhász Anikó: *Amerika felfedezése és az új globális rend. I-II. Az alteritás és a ius gentium Vitoria és Sepúlveda írásaiban*. Gödöllő, Attraktor Kiadó, 157-233. o.

⁹ Ahogyan például a platóni Szókratész meg a halált tekinti hasonlóképpen olyan ismerettárgynak, amely nélkül az ember tudása mindig részleges maradna.

¹⁰ Dosztojevszkij: *Bűn és bűnhődés*. Bp., Európa Könyvkiadó. 1976.

embereket, aki ismeri bűnös gondolataikat is. Sőt – szerinte – a bűn előzetes szellemi lépcsőfokainak bejárása többször előzi meg még azokat a cselekedeteket is, amelyeket a körülmények alapján inkább hirtelen felindulásból elkövetett cselekvéseknek minősítenénk. Számos olyan mozzanat van ugyanis, amely előre- vetíti, sejteti a bűn vagy a katasztrófa lehetőségét, legfeljebb az egyik ember jobban számol vele, a másik meg kevésbé, az egyik jobban titkolja, a másik kevésbé. Dosztojevszkij egyik alaplírájában, melynek tengelyében egy apagyilkosság története áll, konkrétan a *Karamazov testvérekben*, rendkívül érdekes szituációt tár elénk, amely több vonásában *modellezi* a szélesebb társadalmi történéseket is. A történetben adva van egy apa, akinek van is családi kötődése meg nincs is, hiszen a könyvben szereplő család – az apa hibája miatt – szétesett, a családtagok csak felnőttkorukban jönnek össze újra. Ez az apa nem tesz túl sokat azért, hogy szeretetre méltó legyen, ahhoz ugyanis túlságosan parancsoláshoz szokott, másokon könnyen túllépő. Ebben a vonatkozásban sokkal jobban hasonlít bármely *idegenre*, mint valamely eszményi szülőre, másrészt ilyen szempontból mintha önmaga is kreálna egy csomó indokot ahhoz, hogy később ténylegesen is bűncselekmény áldozatává váljon. A szülői mivolt másfelől szimbolikusan is tekinthető olyan szempontból, hogy még a szétzilált és vitatható erkölcsi értékekkel működő társadalmakban, közösségekben is – mint valami utolsó jelzőkaró – ott áll az az útvégi figyelmeztető tábla, amely folytonosan utal nemcsak a kodifikált, az írásba foglalt, hanem az eleminek *érzett* moralitására is. Arra tudniillik, hogy a nagyfokú erkölcsi megcsuszamlások és válságok helyzetek esetén is vannak olyan elemi erejű morális követelmények, melyeket nehéz szituációkban sem téveszthetünk szem elől, legalábbis anélkül nem, hogy ne csorbulna a Másik emberi méltósága, illetve saját emberi méltóságunk. S ez korántsem csak a gyermek–szülő relációban érvényesül, hanem egyéb emberi viszonylatokban is, még ha a rokonság nem is üti rá erre folytonosan a maga megerősítő pecsétjét.

Ezt az alapképletet Dosztojevszkij tovább bonyolítja azzal, hogy egy sok hibával élő apát mutat be, akinek gyermekei nem csupán különböző személyiség-típusokat megtestesítve, hanem különböző életutakat is megjárva, a világban szétszórva, majd újra összekerülve gondolkodnak arról, hogy mit is jelent számukra ez vagy az a törvény, mint ahogy lassan felébred bennük az a kérdés is, hogy vajon mindenkire általánosan érvényesek-e a szabályok, vagy esetleg felmentő körülmény lehet az, ha gondolkodásuk tárgyát, emberalanyát vétkesnek, esetleg gonosznak tekintik, ill. tekinthetik. Lehet-e ez elég indok ahhoz, hogy az apával drasztikusan szembeszegüljenek, s önhatalmúlag megbüntessék, hiszen az, akiről azt lehet gondolni, hogy bűnös, a törvények tiszteletére önmagával kapcsolatban már talán *nem* avagy sokkal kisebb mértékben tarthat igényt. Sőt, a bűnössel szemben olykor jogosnak tűnhet megtenni szinte bármit.

Egy egyházi figura, név szerint Zozsima sztarec alakján keresztül Dosztojevszkij még egy fontos szálát beiktat a regénybe. Annak lehetőségét tudniillik,

hogy a modernitás szellemét és annak a bűnhöz való viszonyát összehasonlítsa a premodernitás „bűn”-fogalmával és bűnhöz való viszonyával. Mindebből Dosztojevszkij elsődlegesen azt emeli ki, hogy a premodernitás idején még szilárdabb, körülhatároltabb fogalmi voltak az embernek a bűnről, mint ahogy egyértelműbb volt az a törekvés is, hogy – miként Dosztojevszkij mondja „a szóval tisztességesen bánva” nevének nevezék a bűnt. A bűn elismerésének a jelentőségét viszont ez idő tájt oly szigorúan vették, másfelől a bűnhődésnek olyannyira csak külsődleges és hivatalos formáit ismerték el, hogy az emberben túlfeszítették a bűnösség gondolatát, állandóan ébren tartották benne a bűnösség képzetét vagy lehetőségét, mint ahogy folytonosan tiltották olyan dolgoktól is, amelyek egyébként az élet természetes és szép oldalához tartoztak. Ebből következően azután az ember már akkor is bűnösnek érezte magát, ha nem volt az.

S ez idővel életre hívta az ellenkezést és a dacot, valamint annak szükségességét, hogy a bűnt és az ezzel kapcsolatos fogalmakat újra végiggondolják – és nem annyira az isteni, tehát a vitathatatlan, hanem sokkal inkább a törekenyebb emberi alapokra helyezve. Először csak azt fedezték fel s bizonyították mind sikeresebben, hogy sok minden, ami korábban egyértelműen bűnnek számított, korántsem az. Később azonban nem álltak meg ennél a határnál, a bűn általánosabb jellegű büntetésének processzusa gyors iramban haladt előre. Olyannyira, hogy egy idő után már nemcsak megbánni nem tudták a bűnt, félni nem féltek tőle, hanem mind többen kezdték élvezni is. A tökéletes bűnösség állapotát, azt, amikor az ember büntetlenül is bűnös volt, felváltotta a *felix culpa*, vagyis a bűn boldogságának és ezzel együtt a bűn fogalma elfolyósításának, illetve a bűn esztétikai élvezetének állapota. A lehetséges bűn már nemcsak sötét szakadék, nem csupán a Rossz volt, hanem olyan kaland, kihívás, sokrétű feladat is, amelynek végrehajtásához tulajdonképpen nagyformátumú, erős és olykor még kiemelkedő képességekkel rendelkező emberek is kellettek. A modernitás minden lehetséges területen megteremtette a maga szellemi zsenijeit, csak a bűn „eladásának”, „forgalmazásának” és elfedésének módszereit nem alkalmazta még teljes tökélyen. Ezt a hibát korrigálta, illetve küszöbölte ki aztán jelentős mértékben a posztmodern világ.

A bűnhöz való legősbibb és legtermészetesebb viszonyt Dosztojevszkij értelmezése szerint az említett regényben Dimitrij Karamazov képviseli, aki tele van életvággyal, gyakran indulatai lökik előre, a kisémmizettség és az apjával folytatott harc miatt többször is körvonalazódik benne az apagyilkosság gondolata, mint ahogy a bírósági tárgyaláson maga is azt vallja, hogy mindössze a véletlen és a jó Isten mentette meg attól, hogy valóban elkövesse a gyilkosságot. A gyilkosság végrehajtását következetesen tagadja, mivel azonban, amiképp ő mondja, „gondolatban voltaképpen akarta ezt a gyilkosságot”, még az esetleges bírósági büntetést sem érzi teljesen jogtalanának. S már itt felbukkan az a mozzanat, amely majd a művelt, az iskolázott intellektussal bíró Ivan Karamazov alakjában teljesebbé válik.

Ivan szintén gyűlöli az apját, ám hogy mennyire, arra csak a Szmeryakovval folytatott beszélgetés során döbben rá maga is, akkor, amikor Szmeryakov azt igyekszik némi fortélyal kipuhatolni, hogy Ivánnak vajon terhére lenne a gyilkosság, vagy épp ellenkezőleg, némely mozzanatban akár még közreműködne is ebben. Például abban, hogy hallgat az esetleges gyilkosságról – holott Ivan a beszélgetés során, hiszen megvan hozzá a maga természetes esze és műveltsége is, azonnal kitalálja, hogy miről is van szó valójában, s tudja azt is, hogy a felsejlő bűn *megelőzhető* lenne. Az egyéb háttérokokat viszont – ilyen az örökség megszerzése, a vetélytárs fivér, Dimitrij börtönbe kerülése – Szmeryakov csak a gyilkosság után mondja *nyíltan* Ivan szemébe. Mindezek persze látensen ott köröztek valahol Ivanban magában is: egyrészt hurcolta magában ezeket a gondolatokat, másrészt elegánsan távol is tartotta magától őket, amikor csak úgy *általában* beszélt az isteni törvények elavulásáról, valamint a bűn szabadabb útjáról. A gyilkosság előtt azonban nem elemezte, hogy mit jelenthet ez saját személyes sorsára lefordítva. Itt jelenik meg Dosztojevszkijnek az a megfigyelése is, hogy a bűnnek az a fajta elmázgásítása, ami a bűn *túláltalánosításában* – mondjuk úgy – mint eshetőség, ámde korántsem mint szükségszerűség mindenkoron benne rejlik, valójában az észnek az a furcsa bakugrása, amely jól bánik a bűnnel annak fogalmiságában és távolságában, ámde nemegyszer *még hátrébb* húzódik vagy tehetetlenségét kell felismernie akkor, ha készülődik vagy megtörténik a *konkrét* büntett.

Szmeryakov az a figura ebben a családtörténetben, aki egyrészt kap egy csipetnyit Ivan életkörülményeiből, mivel ő is megismerkedik a bűnre vonatkozó 'újmódi' nézetekkel, ám akiben másrészt ott van Aljosának, a harmadik törvényes Karamazov-testvérek néhány jellegzetes vonása is. Egyrészt a tradíciókkal való szorosabb kapcsolat, másrészt a betegség, amely a modernitás erősebb ingerzőnét és ingerfeszültségét, a külvilágra, a pszichológiai megfigyelésekre való fokozottabb érzékenységet is jelképezi, ám ennek nem alkotó formájában, tehát nem úgy, mint ahogy például Aljosában, nem a „cselekvő szeretetben” és nem a megérteni vágyásban, hanem valamiféle az *észt az ösztönnel keverő* kitörni akarásban. Abban a brutalitásban, amelyet Szmeryakov kifelé többnyire lefojt, amely azonban, ha a körülmények és az alkalom úgy hozzák, mégis felszínre jön. A bűnhöz tehát kell az alkalom is, ugyanezt mondja ki Dimitrij is, amikor önmagával kapcsolatban a *véletlen* visszatartó erejére hivatkozik, vagy Ivan, aki azt mondja a bíróságon, hogy lelkiükben, legbelül sokan, sőt többszörösen apagyilkosok vagyunk, s tulajdonképpen privát szerencsénk az, hogy a helyzet nem hozta úgy, hogy valódi gyilkosokká is váltunk volna.

Szmeryakov bár szolgává tették és alantas helyzetben van, rövid időre, kurtára sikerült iskolai éveiben kap szellemi táplálékot is: újmódi és látszólag ésszerű, valójában azonban elég kaotikus nézeteket a bűnről és a bűn lehetőségéről. Az a szellemi éhség azonban, hogy ennek mélyebben is utána men-

jen, hogy a kérdőjeleket is kitegye, hogy kételyeit is megfogalmazza, már nem él benne. Úgy „natúr” próbálja meg mindezt átfordítani a valóság nyelvére. Szmeryakov, amikor tervezi a bűnt, a maga egyszerű, ‘kicsit kiművelt’ módján tehát rendberakja a körülményeket, számol az eshetőségekkel és a lehetséges emberi viszonyulásokkal; s ez az, ami hozzájárul jó ideig ahhoz, hogy a gyanú egyértelműen a legidősebb testvérré, Dimitrijre terelődjön, s még a mű végére se tisztázódjanak teljes mértékben a büntett elkövetésének valódi körülményei.

Aljosában szintén ott van az édesanyától örökölt fokozottabb érzékenység és a betegségből következő mélyebb megfigyelő készség, éppúgy *éhes* szellemileg minden ismeretre, mint Ivan, éppúgy keres mindenütt, ahová megérkezik. Mélyebb rokonságot azonban ő mégis inkább azzal a tradicionális renddel érez, amelynek hiányosságait szerinte nem az ember agresszív tiltakozása vagy a bűnre való fokozottabb hajlandósága ellensúlyozza, hanem a mélyebb, a cöveket is leszűrő átgondoltság és a megmerevedett ritualitáson túllendülő *cselekvő szeretet* és értéktisztelet. *Emberismerete* vezeti oda, hogy szilárdan hinni kezdjen Dimitrij gyanújában, vagyis Szmeryakov bűnösségében és viselkedésének álságosságában. Tudja ugyanis, hogy bár Dimitrij indulatos, s a gyilkosság gondolata – annak inkább hevülékenyebb, indulati formájában, ám korántsem átgondoltságában – nem idegen és nem is volt idegen tőle korábban sem, mégis van és volt benne mindig is annyi méltóság és törvénytisztelet, hogy ha ő követte volna el a bűnt, ennek súlya alatt *utólag* minden bizonynal összeroppanna, s hogy tovább tudjon élni, még a büntetést és a bűnbocsánatot is „megkívánná”. Dimitrijen – Aljosa szerint – inkább azoknak izgatottsága, majd megnyugvása látszik, akik bár egészen közel voltak a bűnhöz – és a kisebb vétkektől, mint minden ember, maguk sem mentesek –, mégis megnyugvást leltek azáltal, hogy az egyik legsúlyosabb bűnt, a gyilkosságot nem követték el.

Érdekes az is, hogy az apához éppen az előbb említett két figura, Aljosa és Szmeryakov áll a legközelebb. Egyfelől a szelíd Aljosa, másfelől az apa mindennapjaihoz szorosan hozzátartozó Szmeryakov, akinek becsületességében az apa annyira megbízik, mint senki másban, még akkor is, ha időnként nem bánik kesztyűs kézzel vele, s tarthatna tőle. Az egyiknél az apa jól számít, Aljosa az apa időnkénti ridegsége ellenére is minden helyzetben az embert látja és tiszteli benne, a másik személyt illetően azonban félrefut az előföltetés, a – *külszínre* építő – logikus gondolkodás. Szmeryakovban erősebb lesz a *ressentiment*, a félig, de már nem minden irányban takart bosszúvágy. Szmeryakovot a gyilkosság után az Ivannal folytatott beszélgetés, az ész különböző útjainak összemérése rendíti meg, s így jut el odáig, hogy önmagát büntesse, hogy életének akasztással vessen véget. Ám mindezt úgy teszi, hogy inkább a körülmények ösztönző és a lehetséges fékekkel *nem elégséges módon* élő hatalmának tulajdonít meghatározó jelentőséget (annak, hogy valamivel erősebb tiltás vagy felügyelet őt a bűntől akár vissza is tarthatta volna).

Szmergyakov megítélése szerint viszont az igazi bűnös, a „felbujtó”, a háttérmozgató: Ivan, aki a potenciális gyilkosságot szellemileg többé-kevésbé átlátta (mint ahogy az *értelmiség* általában is átlát sok mindent), sőt Szmergyakov feltevése szerint Ivan alaposan végig is gondolta és akarta ezt a bűntettet. A végrehajtást viszont másra bízta: a bűncselekményt magát mással végeztette el.

Itt már a maga roppant súlyában fogalmazódik meg az a kérdésfeltevés, hogy valamely szellemiségnek (a gondolati bűntetteknek és bűn-igazolásoknak) és a valóságnak milyen köze is van tulajdonképpen egymáshoz? Hol csomózódnak ezek össze, meddig szellemi játékos vagy meddig ártatlan szellemi bűnöző az ember, vagy hol kell alaposabban elgondolkodnia szellemisége, mentalitása, nyelve valódi bűnöket is gerjesztő erején? Dosztojevszkij – mint a pravoszláv valláshoz közel álló gondolkodó – természetyszerűen vallási hátteret és okokat is keres, miközben az előbb érintett kérdést megválaszolni próbálja. S ekkor jut el oda, hogy – Aljosa figuráját szócsőnek használva – kijelentse: ha van valami olyan érték, amely saját individuális életünkön is túlmutat, ha van olyan érték, amelyet tiszteletben tarthatunk, ha nem gondoljuk azt, hogy életünk halálunkkal végelegesen lezárul, hanem inkább azt feltételezzük, hogy szétszóratik az másokban is meg az utánunk következő időkben is, vagyis hiszünk a jó értelemben vett halhatatlanságban¹¹, akkor ez biztosabb eligazodási pontot, nagyobb visszatartó erőt jelenthet a bűnhöz való viszonyulásunkban is. Az értékisztelet viszont – ahogy ez a regény szellemiségéből kitűnik – nem feltétlenül azzal egyenlő, hogy az értékeket abszolutizáljuk és dogmákba foglaljuk, hiszen még Aljosa példaképe, Zoszima sztarec is kilóg a hivatalos egyházból valamelyest, hanem inkább azt, hogy nem veszítjük el a reményt, hogy az értékek történeti ingázása során az a fajta szándék, irányultság vagy meggyőződés, hogy az embernek szüksége van értékekre, sőt tisztelhető értékekre is, soha nem megy ki véglegesen a divatból.

Ezeket az értékeket megtestesítheti, szimbolizálhatja azután sok minden, így pl. az alapértékek tiszteletére figyelmeztető Isten és istenképzet, esetleg a tradicionálisan felhalmozott és őrzött tudás, vagy – s ez már inkább az ösztönösebb Dimitrij gondolkodásából világlik ki – olykor elégséges lehet akár az is, hogy akad néhány olyan lény vagy akár egyetlen olyan emberi lény, akit szeretünk, akit fontosnak tartunk, s akinek szeme előtt a szegény, az a szegény, amelyről a 20. században Jean-Paul Sartre is oly sokat beszélt¹², feléb-

¹¹ Dosztojevszkij: *Karamazov testvérek*. Bp., Európa Kiadó. 1976.

¹² Vö: Sartre: *L'être et le néant*. Paris. Gallimard. 1943. 58. o., Fehér M. István: *Jean-Paul Sartre*. Bp., Kossuth, 1980. 50. o. „Amikor szégyenkezem, akkor, szigorúan szólva, szégyellem (azt a) „magam”, ahogy (amely) más előtt megjelenik. Abba a helyzetbe kerülök, hogy megítéljem magam, mint tárgyat, mivel mások előtt tárgyként jelenek meg. De ez még nem minden. Egy másvalaki szemében rólam megjelenő kép ... közönyösen hagyhatna, vagy dühös lehetnék rá, mint

red bennünk, legalább is akkor már minden bizonnyal, ha nem kicsit, hanem nagyot vétkezünk. Másrészt ez adhat a bűn megtörténte után erőt ahhoz is, hogy az ember legalább kijönni akarjon a bűnből, hogy ily módon idővel elnyerje a maga belső békéjét, s hogy levonhassa magának a történelemből azokat a tapasztalatokat is, amelyek egy másfajta, biztos, hogy csetlő-botló, akarva-akaratlanul hibázó, ámde a bűnökéből a következtetéseket – legalábbis a saját, a személyes élet vonatkozásában – mégis újra és újra levonni kész világok, történések felé vezet. A bűnöket a világból természetesen nem lehet „kilúgozni”, nem lehet büntelen világot teremteni. Ez olyan utópisztikus cél lenne, amely maga is folyton hazugságokból táplálkozna, s elvezetne akár a kényszerített, valójában azonban csak álságos jószág bűnéhez is. Ugyanakkor másfelől kétséges helyzeteket szülhet az is, ha a bűnnel túlságosan megtöltjük termeinket, mert akkor nem marad egyetlen üres hely, egyetlen olyan üres szék sem, ahová letelepedhetne az is, aki a bűntől mégiscsak mentes, vagy legalább szándékában áll az, hogy mentes legyen, illetve mondjuk valamivel árnyaltabban és emberibben fogalmazva, szándékában áll az, hogy legalább a súlyos bűnöktől nagyobb mértékben vagy „akartabban” legyen mentes. Hiszen a világ – ahogy ez Dosztojevszkij regényének szellemiségéből kitűnik – nemcsak jogokat adott nekünk, hanem „kötelességeket” is, illetve, folytathatnánk tovább a gondolatot, felelősségérzetet is rótt ránk. S a kötelesség nem csupán az, amit deklaráltak, amit írásba foglaltak, kodifikáltak, hanem legalább ennyire az is, ami benső morális érzületként, sőt környezetünk által is tisztelhető erkölcsi érzésként és megérzésként él bennünk.

egy rossz fényképre, amely torz formában mutat be. Ennél sokkal többről van szó; a szégyen elismerés. Elismerem, hogy olyan vagyok, amilyenek a másik lát engem ... teljesen új létmódom jött létre, mely mások számára van; ugyanakkor felelős vagyok érte. Szükségem van tehát *másokra*, hogy megragadhasam önnön létem némely struktúráját. A magáértvaló a másértvalóra utal. Ha meg akarjuk ragadni az embernek a magábanvalóval való viszonyait teljességét, feltétlenül választ kell adnunk egyrészt a mások létét illető kérdésre, másrészt elemeznünk kell az embernek másokkal való viszonyait.”